

B N 1

॥ कर्मनिर्णयस्येदं पुस्तकं ॥

1/6

2062

१

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ यद्विद्यते विधीनान्नराणां पूर्वैः सदा मर्यैः
 वया प्रणयिनेतस्मै सर्वयज्ञभुजे नमः ॥ महानां मनीनां मन्त्रां उपसर्गाय उपस
 र्जनभूतास्मानुपसृजति ॥ संयोजयति ॥ महनामयाश्चक्षुर्विद्यतेतामहन्ता
 म्यः परस्य ब्रह्मणो यन्नायेदादिकं नमस्तु चान्नहत् ॥ महद्विदसं ब्रह्म ॥ अत्रो
 षष्ठुपादुर्गेः तत्रैकं आहुरगुणं ब्रह्मेति ॥ नतश्चक्रे ॥ अत्रियुक्तिविरोधात् ॥ तथाहि
 श्रुतिः ॥ इमं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमनंतं ब्रह्म यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्पृक्षानममंतपः तस्मा
 देतद्ब्रह्म नाम रूपमनंतं च ज्ञायते ॥ दिव्यो ह्यमूर्तपुरुषः स ब्राह्मणं भ्यंतरो ह्यजः ॥ अत्रा
 ज्ञो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरा सरतः परः ॥ एतावानस्य महिमा तो ज्ञायमानं पुरुषः ॥ यो
 नः पिता जनितायो ॥ त्रिधाता धामानि वै दभुवनानि विद्येसादिनपुर्णमिदं पुर्णमि
 दं पूर्णमिदं पुदुच्यते ॥ पूर्णं स्पृष्ट्वा पूर्णं प्राप्य पूर्णं मे वा वदितुं शक्यते ॥ सर्वं कर्षयि
 र्वाधः सर्वं रसः सर्वं मिदं मभातो विद्यमानं परः ॥ विद्ये नृकं वीर्यादिमिदं वीर्यं १

यः पार्थिवानि विममेरजां सि ॥ परोप्रात्रया तन्वा वृक्षाननते महिम्नमन्वमुवं क्षिप्रते
 विष्णोर्जायमानो जनातो देव महिम्नः परमंतमापेयादिच ॥ युक्तिश्च ॥ सुविपुलं स
 र्जकत्वा सर्वज्ञत्वादयो मुक्ताः कृतत्वास्तु उपलब्धत्वा पुरुषं पुरुषं भं पितृनभा ग
 वते ॥ नचैको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ॥ कर्मार्थश्च ॥ स्व
 र्गभूताधिवारः साक्षी चेतावेदको निर्गुणश्चैसादि विरोधः ॥ सत्त्वादिगुणाभावे
 तैस्तत्र ॥ अन्यश्चैको देवः सर्वभूतेषु गूढः इत्यादीनामपि गुणत्वात्सोक्तिविरो
 धः ॥ नच सर्वेषां नामापि निदं ॥ निर्विकोषितत्वात्तैरेव व्याहृतत्वात् ॥ निर्विको
 षत्वेन किं निर्विकोषं तन्नेवेत्यत्र यद्यपि किं न विरोध निराकरणं ॥ विरोधत्वमेव
 भवति ॥ यदि तेन विरोधं सपद्य विरोध इति व्याहृतिः ॥ नच निर्विकोषत्वे किं नि
 र्मानं ॥ अगोषविरोधवचनानुभयमुक्तिविरोधश्च ॥ नच मिथ्या विरोधवत् ॥
 व्याहृते मिथ्या विरोध इत्यत्रैव स हिरोष इत्येव भवति ॥ तथाचा विरोधपक्षोऽत्र

२

दोषपद॥ न चानिर्वचनीयविशेष इति भवति॥ अनिर्वचनीयमासिद्धेः॥ न हितत्र प्र
सूक्ष्मास्ति॥ मिथ्याज्ञाकृच्छ्रभाववाच्यवदम्प्रमाणाभावात्॥ न चान्यत्र माप्यं प्र
तिज्ञा व्याहृतेः॥ न हि संप्रदक्षिणक्षपणं नामासिद्धं॥ असन्भवतीत्युक्तौ नवौ
प्रकृतमर्थं सति शायंगमयतः इति सदेव भवति॥ असदंतरं वा विशेषविषयायां किं
चेत द्वैकक्षप्यं॥ भेदः अभेदः भेदाभेदो वा॥ न तावद्भेदो अनङ्गीकारात्॥ व्यावह
रिकभेदश्चानिर्वच्यसिद्धेयत्तव्यः न च व्यावहारिकं किञ्चित्॥ न चाविशेषव्य
वहारमिष्टोक्तिमिमानं॥ न च मिथ्यातथयोः सामान्यव्यावहारिकत्वं धूम
बाष्पयोर्भ्रमस्यत्वं॥ न चाभेदो नङ्गीकारादेव॥ नर्थेयोभयं॥ अभेदे चानिर्व
च्यब्रह्मणोस्तच्छब्दयोः पर्यायत्वं॥ न च पर्यायव्यावहारिकविशेषाणां पर्यायत्वं
कचित्॥ व्यावहारिकविशेषस्तद्व्यावृत्तेः प्रत्यक्षविशेषमापादयति चेद्विशेषो वा
मप्यर्थता॥ न चैव ब्रह्मज्ञानार्थे न पदान्तरं नाप्यं॥ असङ्गतत्वात्॥ मिथ्यावि

२

न्यस्मिन्मित्रं ॥ तन्मनःभावात् ॥ शब्दस्तनतद्वन्नी सन्तं ॥ किंङादेविष्टसाधनकार्ये
 नेवस्तार्थत्वेतदन्यस्मार्थकसुनेकफलागौरवं ॥ नचतत्कृत्तुं किंमित्रविप्रति
 पत्तौ नान्यमानं वक्तव्यं तद्भावे ॥ नचानुमा अप्रसिद्धिसेषसात् ॥ नचार्थ
 पत्तिः अनुपसभावात् ॥ नार्थभावादेवकार्यन्ययिनि ॥ कार्यन्यमान्ययिनिवा
 युतातिरिक्तादिदृक्कोत्रिरन्तं ॥ कार्यनितेयुतातिरितिवदतो कार्येयुतातिरि
 तिक्रिमुत्तरं ॥ अथाहारइसुत्रेकोपदसुत्रं ॥ अतोअसिद्धपदार्थेनां अर्थ
 कोपा किंङाद्यर्थमात्रकोपपववरीयान् ॥ हसतिहसाप्रिहसादिदिहार्थ
 वषाकानां युततेः ॥ प्रथमप्राप्तत्वात्तत्सागेकारणं तथैवसुप्रतिदर्शनाच्च
 अतः सिद्धार्थप्राप्ताप्यसिद्धेस्तसिद्धमहाउपलब्धिः ॥ ॥ ॥ विदमद्ययान्
 साद्या हेमचन्द्रनृपरास्त्रिन्धनवन्मस्यपतेद्विधा ॥ तंया एतंमस्यवतंसंतं

त्रोषस्यचसिद्धिरुक्ता ॥ अतो न्योन्याश्रयतानवस्थितिरुक्ता ॥ भेदाभेदवि
लक्षणाप्रपञ्चरीसौवापावृत्तं ॥ किंचसद्विदुर्भाषापिसुत्रभावान्यविरोधिनां
मध्येनयःकोऽर्थः ॥ यद्यभावेनअःअसद्विदुर्भाषात्वंभावत्वेवैवजगतः
स्यात् ॥ नचसतो न्यस्यादसतो विदुर्भाषाजगतः ॥ असतो न्यत्वादियमपि
नगीकारात् ॥ ब्रह्मणाअसतोनिर्वचनीयत्वांगीकाराच्चैवैवजगत्संपत्तौ
निर्वच्यत्वात् ॥ तथापिचैवैवजगत्संपत्तौनिर्वच्यत्वंजगतःनचकिरोधःविरो
धिरन्यतरमिद्वेधेन्यत्वात् ॥ अविद्यमानंनभवतीत्युक्तेविद्यमान
मित्येवहि सर्वलोकास्तुभवः ॥ अतो नंतगुणो भगवान्मारायपादितिसिद्धं ॥ न
चसिद्धेथेनान्यस्यप्राप्ताप्याभावादीन्वराद्यसिद्धिः ॥ सिद्ध्यातिरिक्तकार्यभा
वात् ॥ किंजाद्यर्थसिद्ध्याधनत्वेव ॥ नहिकर्तव्यंज्ञानमदृष्टसाधनम्

४

या धिताया यज्ञासेवा । दूषे अनायनः प्रचोदय ॥ एतादृशो हि राज्ञः शत्रु
 पदेतिवा ॥ नान्द्रितिरुपत्वा चक्रः रायेति विनाम । वाज्राय अनाय वज्रिणे
 इन्द्रं वर्तयतीति वज्रिवः । निया मकलेन गच्छतीति वा ॥ वसिष्ठः कलवन्नमः ।
 सुखवन्नमेति वा ॥ नरं जयसे प्रेरयसि सखीन् । मंहिष्ठव वज्रिन् नरं जसे इह
 भ्यासः स्तारयार्थः ॥ मरुचमदं कुरु विदवे दयलं भय । रायः सुवीर्येना वा
 जानां प्रज्ञानां पतिर्गुवः । अभवः प्रज्ञायेवाजः इत्यादि कृतेः । वशां मनुयथाव
 शं वश इच्छायां । प्रितिधातो यथावशं यथेष्टं इत्याणां सक्राशां कृत्तयन्नमः । म
 धोनां यशास्विनां महन्नमः । चिन्तितत्त्वज्ञातः कर्तारिवानः अभितः सर्वतो
 नय ॥ इन्द्रो विदेसमस्तं पिडा नात्तमेव स्तुषे उत ये रक्षाये अभिप्रायसि
 धुयेवा सेनात् दिष्टतः शत्रून् न पिपारयतु पापानितभा सिवा कृतुः क्षान ४

प्रद्यवा नि सा च क्षते परोक्षेण परोक्ष प्रिया इव हि देवाः प्रसुक्ष्म दिवः ते भि
रिंद्रं चोदयते मद्यमनु तन्त आयातु मद्याय ॥ यत्रोवावमद्यं मद्यमनु
प्रापसि आमा मेतु मद्यं मद्यमनु प्राप सिद्धनं वावमद्यं इत्यादि कृतिभ्यः ॥
गांतुलांस्तोतुं विद वेदमेति सामान्यतोपेक्षिता नोष वेदनमुक्ता तत्काजा
पेक्षितं प्रार्थयति ॥ गांतुं विदेति ॥ सुमेवा नुगोक्षिषो दिवः मार्गान् आह
नः स्तुतिप्रकारं सुमेवोपदीक्षोसर्थः ॥ पूवीणां भगवत्संप्रदायागतानां प
रमविधाना मर्थे शिक्षास्त्रीनां विधानां पते नानापंत इति वा ॥ पुनरवसो
बहुविन्न बहुक्षानेति वा ॥ बहुषु वसति बहुनामा वास इति च ॥ आभि
रभिष्टिभिः ॥ एवं भूतैः स्पर्श्यैषो स्पर्शार्थनैः संक्रिन्त दादिकं प्रचेतन
मप्रबोध्य ॥ प्रकृष्टया चेतने सर्वज्ञ परमात्मन प्रकृष्टाया ज्ञाना

जानाति सपथमुत्तरे पांमिंद्रियाणां पराङ्मुखत्वात् न स्यांतरं ज्ञानं त्रिअय
 त्वांतरमियापरोक्षे पातस्य त्रिअयनेन गमनेन प्राप्य दूरस्थ मा मोहति वा प्रनु
 उच्यते धनै इति धातोर्मन्यु रिति ज्ञानी । बाह्यज्ञाय सा विने अंतरज्ञाय ज्ञानिने ई
 सुभ्यासेति ता प्रयार्थः ॥ एवं विधमहत्वं त्वं मुद्रियैवेति हि विन्ध धविन्ध धारकः
 समीपतो दूरतश्च त्वं मन्यमानो यमस्य मन्यवे ज्ञानाय मा मुपैहीति वा । समी
 पदूरतो भिन्नं त्वं मुद्रियैव मेकतं ॥ एहि विज्ञेन मे शास्त्रं स्वदाहाने हि मा मुप
 इति प्रजासक्तं बद्धिं तत्रा मुद्रितपजगः इति पाप्मे । समीपे दूरतश्चैव ध्याये
 त्वं सदा विप्रो । मा मे हि ज्ञानदानं ये साहगा धिस्तु तो ह भिदिति त्वां दे । ओत
 मस्मिन् जगद्यस्मादो मिसक्तो ह रिः सदा । तमेतं जगदाधारं यतयः समुपा
 सते इति मान्यं संहितायां ॥ चंद्रो वापता भिर्महानात्मानं नरम मीते सस्मापु
 ष्पवार्थनिर्माणां नात्मनः सा ध्याख्या नेन रव्या पनां न स्पन्दथातासां गारण

स

संप्रवर्ति । मतस्तद्धेदय तितु पिता स दिति च श्रुतिः । त्रीणि पदानि हिता गु
 हा सुय सना देद स पितु पिता सत् ॥ स्त्रियः सती स्नाउ मे पुंसु आहु पत्रपदक्ष
 उवा न्त विचेत दंधः ॥ न विर्यः पुत्रस इमा चिकेत यस्त्या विजाना स पितुः
 पिता सत् ॥ इसा दिकृतिभ्यो विज्ञानमेव हित मीपिं ॥ इद्रं पत्रं स्तय एव इ
 जानयेना देकं स्वधमा निष्ठ कश्चुरि सा दे विज्ञापनं वा ॥ प्रचेत ना प्रचेत म ॥
 आया हि विषमत्वं ॥ क्रतु चंद क्रतुं वृ हत । मुक्ता आधे हि नो वसो इत्यप स
 र्गः ॥ अंगा अप्ये रप पेक्षयो प स र्ग भवति । उप स पत्न्या दुप स र्गः । अंगं गतिं
 बाहि गं च द्वा स्या दुप स र्ग नं । हस्तव धेति वने वप दानां चो प स र्ग वत् ॥
 इति शास्त्रनिर्णये ॥ अधस्ता न्म ज ठरे प्रे म रिच्यते प्रचेत न । दाता रा ध सक्तं
 ते कामं बल प्रचेत म । अस्मा कं बो धि नो दिता या हि विषम स्या तं तत्वा परि
 चक्षामहे क्रतुः चंद क्रतुं वृ हत । याते रा ति दि दिव सु सु म्ना आधे हि नो व स्या दि

रूपसंज्ञाति। अत्रोषु महा नाम्नामर्थसंस्मरणं परिज्ञानपूर्वकमुपसर्गसंयोज
 नं कर्तव्यं मिसेवदर्थत्वेन हाना मनी प्रकां सा क्रियते। अन्यथा तावन्मात्रप्रकां
 मतेऽशेषमहानामनी प्रकां साया व्यर्थत्वात्। नच विभागे न विदामदायं सा प्र
 तयेन नमिति वा तिस्रो महानाम्नयः प्रथमाया महाना मनी तद्याच्यः पाथिबो ह
 रिः। द्वितीया अंतर्दिश्यः तृतीयाया अगः प्रभुः। त्रिपृक् संवितायां। नचास्ति त्रि
 माहानाम्नयः पंचर्वा प्रथमापका। तद्याद्वृत्तानि गदे सास्तीयस्य प्रभिर्युता
 द्विदेधा विभागस्याजपध्यानादि कर्मसु इति च त्रि लोके न ह रिपत्ता निमित्तः
 षोडशी क्रतुः एवं ज्ञात्वा ह रिं तं च कर्म कुर्वन् न जायते रतिप्रवृत्ते। एवं वा हि स
 स्मार्थोऽप्युक्ता वधारपारूपत्वात् पूर्वोक्तार्थपरिज्ञाने विनानुस्मर्तुं शक्यते। एवं
 निमित्ते न षोडशी न धो भवसे वं वित्॥५॥ प्रप्रवे हेनर चिज प्रजावा वस्त्रि
 कुभं मिषं त्रिष्टुभा र्थ्य मन्ना मिद्रः पर मे मरः सोमाया विवास ति पुरंध्या

रूपः। छंदः इष्टारूपः छंदला द्वा द न लो द्वा॥ नृतां। अत्रोषशास्त्रावगातं। सात
 ये लब्धये। त्रिधः विनाशान् पूर्वस्यानादेः सतः स्ते स कात्रा त्रय सुखं सुखं
 तस्मिन्ना धे हि॥ तव र्ति शायते। तन्न व्यंस्त सं कल तस्मिन् पद्यदि संन्यसे अ
 नस्पो पदे रो न लस्वरूपे सुखं चाहं च सं ब्रवाये हे गोषु ज्ञाने बुगच्छं। ति ज्ञान
 विषयो भवति सुखायः सुमुखः समाधिकवर्जितो अद्वयः एवाप्ये वैवा ही सुग्रा
 दि देवता संवाद रूपेणोक्तमर्थमिति ज्ञायेना वधारयति। अभ्यासेति नाप्रयार्थः।
 एवं हि एवमेव ही सुर्थः। विनिश्चिते तु संवादे विभागो रंग एव चेति ज्ञा कृ नि र्ण
 ये। अतो ग्ना इन्द्र इत्यादि एवमेव हि शक्रः न ज्ञानं नु यथा व कां स्वतं नो वत
 त इ सुर्थः। अयमय गता दिति धातोः शयो इत्यायति। उपोदति वचदति ज्ञाया
 र्थोकारः। ओ अतिशय इति सूत्रेण यो ज्ञाना तियायो मन्यः समीपस्थ मपी

न देव हरती सादि क्रतेः ॥ पयसा सेच कानां देशां देशांतर गमन रीकानां ॥ अ
 ध्यानां हंतुमयोग्यानां धेनुनां गवां पतिं वायुं प्रतिषुध्यसीति वा ॥ वायुर्वायुग
 वां पति क्रतेः ॥ धेनुनां आत्रा ॥ ओदतीनां भक्ष्या सेच कानां यो युवतीनां अतिना
 मेनालतत्वावगम कानां अध्यानां निसानां धेनुनां धर्मार्थ क्राम मोक्ष पोषका
 णां वाचां पतिं वायुं प्रतिपति भवतीति वा ॥ वाचं धेनुमपासीत तं स्याः श्वत्वारः
 सानाः स्वाहाकारो वषट्कारो हंतकारः स्वधाकारः इति तस्या द्यौस्तनो देवा उ
 पजीवंति स्वाहाकारं वषट्कारं च हंतकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरः स्या
 प्राणो ज्ञानो मनो ब्रह्मः इत्यादि क्रतिभ्यः ताः प्रम्यः आवोगावो वानो वा अ
 स्वस्त्यदो हः सः ॥ प्राणस्य वायुस्य स्पष्टं परमं चरस्य सोमं प्रीयंति अद्भिर्हि संस्तु
 यो भवति सोमः पयसा दिना वा त्रितो भवति मंत्रैर्वगिष्यते ॥ अथ स्वस्त्यदो हः ७

धिया अशेष प्राणिदेहाग्रयया । स्वर्गध्याप्रप्रवर्षेण ५ अतितरांशस्यमा
नृत्रिष्टुप्पीतिंक्रोतिसोमपानार्थमिष्टुर्थः । मंददीरायतस्यवीरस्यपर
मेचरस्यमदं प्रीतिंक्रोतीति मंददीरः सोमः नत्वा सप्रमोक्षनाय प्रीतिंक्र
ोतीति किंतु हिंनो मेधसातये यो यज्ञसिद्धयर्थं । वरतिगुरुत्वादीद्वारं प्रसेव
वा बहुयजनं । तदायः अन्तं त्रिष्टुभं बो मेधसातये भवदैवस्य यज्ञसिद्ध
र्थं भगवान्प्राविवा सतीत्यर्थः ५५॥ बोदतीनां तु दनकृत्तीणां वः अतो भव
दीयानां पतिवः पुरुषं प्राणं न दनकृत्तीनां प्रतिबुंतीषु बुध्यसि पतिर्भवसि
सखौ सखौ यः प्राणाः तं प्रतिपतिर्भवसि तिन दमिति पुनर्ननं । यो युवती
नां गमशीला नां आक्रोशो दसमाना नां अक्ष्यादीनां धूमरूपेणादस्यानां
रेतोरूपेणादराणां वा । धेनूनां जगत्सोषणाणां । धीनुषुषणाविति धातोः ता

ननु विभेदं न मे दृष्टानां कर्मसंज्ञिनां ॥ जोषये सर्व कर्मणि विद्वान् युक्तः स
 पानरन्ति च ॥ उत शक्यान्तामिनामप्यर्चनं युक्तं ॥ स्थानमात्रस्यारेणेति अथा
 ते विष्णोर्वेदुषा चिदध्यस्तो मो यस्तस्मिन् राधो ह विष्णोर्नोति क्रतेः ॥ किन्तु च नीचं
 ध्यस्तुं धृष्टं ॥ परं ब्रह्म वास्तु देवा रूपां पुरं देहं नान्तं ॥ प्रसक्तमप्रयथाभिवाद नं वि अ
 धीयते साधु मिथस्तु मध्यमे ॥ प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चैतसा गुहाया ये वनदे
 हमा मिने इति भागवते ॥ स देह्यानी हरये प्रणये स्नेव जायवा ॥ न देहाय नतन्मा
 नपराय न कथंचनेति व्यासस्मृतौ ॥ पुनरर्चनेति ता प्रयार्थे ॥ २१ ॥ गर्ग रगो
 धापीगादीनां द्योषा अपि नादमात्रं जलं लेन भगवद्वाचकं पदे साह ॥ अब
 स्मरतीत्यादिना ॥ एतस्मिन् सति प्राये वै सर्थः ॥ ब्रह्म वेदः विबोधत इन्द्रा ये बोध
 तः गर्ग र इति वादभूषणमहमत्र अदधिपात्र ह ॥ को हस्ता नां न ॥ प्रादिगात्रको

री अवपरी सखा धिष्यादि विबोधे पितृवाचक पदेति स्तापनाय च निष्कृदादि
 सनुशास्त्रः ॥ चानिष्यपादिसात्रिकायाथो ॥ ता ना पताः सर्वत्र चः सर्वे वे
 दाः स वेद्योषा एवैव व्याहृति प्राप्ता एवेति च क्रतेः ॥ दधो मथन हा कुन्ना
 प्यतर्गतस्वरूपतः ॥ भीषकं लं हरे ब्रूया दंतर्ना द्यो हि भीषणे ॥ गज बृहि
 तमप्येवं धिका रसहितं वेदे ॥ स्वरिते न स मायो गाधि धृतो स्वरितो ॥ स्वर
 रितो यतः ॥ महामंत्रं जका ये अमुक्तं मे ता द्वां यदेत ॥ पादभूषा च धि
 धारं तत्तत् स्वरितं यदेत ॥ अहं लं हरे वीरिणि गिगां कंठ गरा इव त ॥
 ताने वा उत तां वक्रिन्त ह गो धा परा पच्येति का क्वाथे ॥ २२ ॥ यच्चै न्यो
 मद्य आपतं तित दधो षन्ने द्वा चक्रः ॥ नो दी स मुद्र द्योषा न्य ना द्वा द्यो
 ष्य वाचकाः ॥ नादो हि चैवै वीदी स्या देवं द्योषाः परे चिन्नेति च ॥ तदर्थं च
 यमा

न घाआपतं ति भूतादिभूतो बुनिधानमध्ये भूता हरिः सर्वहरो ति धा
 म्ना। अगाधं भो विदधाति नरम यो वा इवाग्निर्न हरिर्विचिच इति वै हाय
 तसं हितायां सुदुधाः सुधपां दोहनकर्मः स्फुरणपगमं नपासा नास्ती
 सुनुपस्फुरः पनि सुचलनस्वभावा अपगतस्फुरत्वेन स्रोमं गृभामत अ
 चकत्वेन मनोवा ॥ २५ ॥ व्यतीन्विशेषे पा अधिका नू देवान् अकारमत् ॥
 विस्मारमासा स दानुधे यजमाना मितसमीपे कपा विस्तार इति धातोः
 सुमुक्तान् सुयोगरतान् विशोषेणाधिकत्वेन व्यतयो देवता स्मृताः ॥ निस
 योगरता ये च नारायणपरामणाः ॥ पत एवैन्द्रियात्मानतान् विस्मारमती
 चरः ॥ मन्त्रादीन्द्रियाणां तु शक्तिरहितं पवतु विस्तारो देवता नो स्यात्
 भक्तेषु हरिणा कृत इति प्रकाशां हितायां ॥ चतुर्भिः साकं नवातं च नामभिः

प्राप्नो वैस्तददो ह इति क्रतेऽय ॥ शोभनमुदं कर्मज्ञानं वा दोः धीतिस्तददोहाः ॥
 उदेस्तचो भवति ॥ अनेन पुरुष इत्यदं ज्ञानादिमनोवा शोभः सचक्षः श्रीपांतिस्त्य
 र्थे प्रमथो गपत्वात्पुन्यो वाचः प्रशंसं नरपत्या प्रशंसनीयत्वादा प्रशंसनीयत्वे
 मेवापांगवाच्यपदेवानां जन्मनि यत्ने ॥ तत्र हि ते पाप्रभिव्यक्तिर्यत्नेना मेवा ॥ विशः प्र
 जात्रा श्रीपांति ॥ सुख्यतस्त एव प्रीयांति न कृकवर्जनं ॥ दिवधारे चनेषु ॥ आदि सर्वं
 उ विभक्तं र्भतं हितानां देवानां जन्मनि ॥ यत्ने वै देवजन्म तत्र हि देवाः प्रादुर्भावं सा
 स्तयचिंद्रमत्यादिधुतं ते वै लोकान् ॥ विजिता इत्यादि क्रतेः ॥ धोर्वविभक्तं र्भतं वायु
 सुपगम्यते नैव परमुपगच्छंति सेषा लोके विराजते इति क्रते धोरिव विभक्त ॥
 अर्चनं यज्ञादिमार्जनं ध्यानादि ॥ श्रेयान्द्रव्यमया यज्ञात्तानयनः परं चेति
 भगवद्वचनात् ॥ प्रिययज्ञा अर्चत प्रियज्ञाना अर्चता पुत्रका अमृता अप्यर्चत ॥

क०
१०

वेदि विज्ञाना निपाये ॥ ३॥ ३॥ विद्या विष्णो अज्ञान पापादी नती सुशक्तो विष्णुश्च भ
 क्तानां तिवहसे वाहिय मेधेषु कृपा तेने कभ्यस्तस्यैष अला विवृणुते तनु रक्षां ॥ ते
 षामहं समुद्यतिमिस्तसंसा रसागरात् ॥ अवाप्तिमचिरात्ता र्थमिष्या वेदित चेत्
 स्तां पिसादि प्रसिद्ध मन्त्राक्षे नाह ॥ देवानां सुतिशयेनात्मानं प्रसो ह्येह सुतिशक्त
 दयार्थः ॥ ओदनं उदतेः कर्म बन्ने अभिन्नं गवान् नृकानी नो बाधनायणः ॥ परः
 परात्मा मिरे वपच्यमानं परिवाक काले ॥ संक्षे पादोदनं कर्म पच्यमान मिरे वहि ॥
 अभिन्नं गवान् व्यासः स्वभक्तानां मशोषत इति व्याससंहितायां ॥ ३॥ २॥ अर्भ
 क ईव स्थितो न रथ मध्ये तिष्ठत जीवमादाया जीवदेहं परिसुखं सहजीवेन चेन्म
 रः ॥ जीवस्याधरी रं चरन्मु साय विज्ञासज्जतिमान्मसंहितायां ॥ कुमारक इयार्भ
 कः स्वभ्ये देह इति वा अर्भकः उत्तमदेहो दिन कुमार इति वा ॥ अपुश्च परिष्कृता
 नादि गुणामकरोत् ॥ पाहिषं महातं ब्रह्माय मर्गा मर्गाय तं स्वात्मानं पित्रे स्वस्मै माने
 त् ॥ १॥ विष्णुः कृतं पुण्यं ज्ञानं पितृमाता विप्रयेक पश्चिमानं पुनः प्ररया मासे सुभ्यः ॥

१०

अत्र न वृत्तं व्यतीरवी। विपत्तुदतिवृत्तिः। समेद्रो मेधया स्पृष्टोत्तु अमृतस्य
देवधारणो भूयासं। नारीरं मेदिचर्षपां॥ तिष्ठ मेधधुमताभां कपिभ्यां भूत
रिविभ्रवमिति च॥ भारते। तत्त्वो जगत्कृत्तु तत्कृत्तु निम। पदे इति धातोः। न व
तवै प्रसुवः सर्गनत्तु सादिप्रयोगाच्च॥ ने ताचनोषस्य तदेव वपुः सयतजग
कृत्तु ने वरुपं॥ देहदेहि विभागश्च न कश्चिदसुरमेधरे॥ गुणातद्वाद्गोवानेहमा
नेति च कृते रिति च पादे। तदिहाने न पदिपत्तुं तद्धीराः आनंदरुपं ममृतं य
दिभाति। सदेहसुरवगंधश्चानभाः सुहृत्तात्तुयः ज्ञानज्ञानसुरयसुरवः सवि
ष्ठु परमो शरदतिवृत्ते च॥ विष्णुधुविज्ञानमरीचिमाकया रवित्रैरनुप्रकरप्रका
श्या प्रकाशिता शोषजगत्स्वरुपया प्रभुः सदा हृदतनु विष्णुषित इति पुरुषोत्त
मसंहितायां॥ उपया उपमायां उपमा विषये अमुच्यत भूको भवत्॥ निरुप इत्यर्थ
अस्मिन् शरेण शब्दे पितृभुं व सुभरं यदि। उक्तस्या धियममेवात्र निषेधे नोषतो भ

धनसंशयेदतिश्चाध्यायतत्वे। अव्यतिषक्तत्वं मोक्षे विद्यते ह्यत्रोत्तरमर्थे
 वक्राक्षः॥ एवं श्रुत्वा न शस्यते न पाप्मानमपहंति शमलं रागादिकं पापस्य
 पृथगुक्तेः॥ शमलं पापमुद्विष्टं रागादेषादिवृत्तं भा॥ अपराधश्च शमलं मलं
 च शमलं विदु रिति शङ्का निर्णये। एतद्वचमुपास्यो सोऽपि पाप्मानमपहते। तस्मिन्
 संसृज्यमानासु मोक्ष्यमानं जनार्दनं॥ पुनरपि पृथक् पापस्य निहतारं विदु
 षतः तस्मात्साधेन मुक्तस्य पापा संसृष्टता यथा। ध्यायन् नृमणिं कृत्वापि
 पुच्यते सर्वपातकै रिति प्रवृत्ते। न चैवमाद्यवाक्यानां स्वार्थे प्राप्ता यथा भा
 वः। रुद्धार्थे प्राप्ता यथा धितत्वात्। अविरोधान्न॥ न च बहुषु तासु र्मक
 क्षने कक्षना गौरवं। वचने नैव प्रतीयमानत्वात्। दर्थस्य कक्षना भावात्। न च वा
 चनिकस्याप्रार्थित्वेति विशेषः। तन्मानाभावात्। मन्त्रवाचनिकाश्चान्यः
 रचापु र्यार्थप्रतीयेते लोकि केषु वाक्येषु न तत्र साक्षाद्वचनं बोधकं वचनं

जिं गानुसमाहिता॥ विशेषादमु र्मक निर्वो। आसत्त्वं निश्चये आपत्तत्वं निश्च
 ये प्राप्ता यथा मेव न वति चेदवाक्यस्य तु वाचनिकाश्च विना नैव नो युज्यते॥
 वाचनिकानां बहुना प्रप्यविरोधे स्वीकार्यता। स्वाप्ययसं पसो रपत रापेक्ष
 मा विष्णु तं हिते वचना स्मृते देवनादासु देवो वास्य धृतेः छन्दना कीदृया वा
 यकाद सुखादा तत्त्वैतोर्वचना च तं वासुदेवं प्रवदं विवेदादिति चर्यो क राय पात्र
 तिः॥ मोक्षो विशुद्धिरस्ती सा शंका निवृत्त्यर्थमेवान्यतरपदं॥ रुढियोगो विना
 कश्चिन्नैवाथो ह्येदमो न वेत्ता तत्रा विद्यो गिको मुख्यः सर्वत्रा सास्व वैदिके॥
 अव्यवस्थानि वसु र्थं योगिके रुढि कक्षना॥ ज्ञाते विशेषा विज्ञानं व्यवसायो
 पिरुद्धित इति प्रवृत्तत्वे॥ वाचनिकमर्थं चरिसु ग्रन्थि योगार्थक कक्षने अत्र
 हानिरक्तवत् कक्षने तिसर्वदोषा धे क रस्य व्यर्थत्वं मापद्येत एवं च वदता

१०
१२

विधिना का मिरर्थकाः । विद्वार्थवा सिद्धराणाः स्वार्थे प्रमाणाभूता इत्यने
 किमुत्तरं । न च कारणां किंचिद्वचनिकानां बहूनामप्यर्थानां सागो प्रतीयमाने
 त्रयिने धेतदन्वोर्थः शचीनामेव च निष्कर्षवतु । इत्येवमपि निष्कर्षार्थे वेस
 पितत एव सिध्यति । मुख्यार्थानां सर्वेषां तारतम्यं च विद्यते । तत्रा पति
 मो मुख्यो वाच्यो रोषरवै हरिः । न तु मुख्यविरोधेन तदन्वार्थस्य संग्रहः
 स्यतो मुख्यविरोधेतु साज्यो न्योर्थे शिवे व्यपि इति सर्वत्र नियमः शङ्का
 र्थज्ञानभूमिपि च । न च क्रियाया मेव प्रयोजनं न सिद्धमिति युक्तं ।
 ज्ञानमात्रेऽपि महाप्रयोजनं दर्शनात् । पितृजीवनादवावये आह च स्वयं भ
 गवान् । वाक्यौ पुरुषौ को के भवन्त्या भवन्त्येव च । भवन्त्येव भवन्त्या भवन्त्या
 भवन्त्येव च । उक्तमः पुरुषश्च न्यपरमात्मेत्युक्तं दाहृतः योको कत्रयमाविस्प

ज्ञानकर्षा विधातारं मो दानं चक्रे शवः । स्व पुत्रं पूरया मा समहि वं महतां म
 हानिनिप्रवृत्ते ॥ ७३ ॥ यथास्थिताः प्रज्ञाताः इतः वतः संयोजनं विना यथा
 स्थितानां ज्ञाननिमित्तादुरवा दवागातिं गतश्रीकृतामेव न प्राप्नुयामि विद्वान्मः श
 रजयकृत्सर्गः । पापनाशनः यथास्थितश्रीकृत्स्यात्स्वाध्यायः शसनेपि
 चेति प्रवृत्ते । गताश्रयः श्रियो हानिं परस्य च । स्वस्मिन्संदृष्टां कुर्मो द्विषो वद्वि
 यथास्थित इति स्वाध्यायसत्त्वे ॥ किंचिच्छेद्यो भवच्छेद्यस्तं शये सदृशते तथा इव
 शङ्काः प्रसुप्ते तद्वद्वारेपि च पंडितै रिति शङ्कानिर्वाये ॥ अतो गतश्रीत्वं संसा
 मेपीसर्थः ॥ इतः सातः विरोधस्तद्वत्संयोजितं विद्वत्तं पापना व्यतिषक्तं
 त्याग्यतिषक्तं विनाशकं ॥ धनस्या व्यतिषङ्गे न व्यतिषङ्गो विनाशकः सद्वो
 सद्वो स्यैव यतः स्यात्स विनाशकं । तथा व्यतिषङ्गो विनाशकः स्यात्स व्यतिषङ्गो
 स व्यतिषङ्गो विनाशकः स्यात्स व्यतिषङ्गो विनाशकः स्यात्स व्यतिषङ्गो विनाशकः

रुद्रवह्नीयमानानि प्रवोक्षादीनि ह्यनसहकार्यपेक्षया योजनीयानि पुण्य
 दीनांतु कृत्वा दिवि रोधे गोपोप्यर्थे युज्यते ॥ कुरु कुरु चेद्रुद्रा लं च विरुधा चरणा
 मिच ॥ दत्री यित्वा जनं सर्वं मोहया शुभहे चर इत्यादि वारा हे ॥ ब्रह्मस्य स्तूर्यस्य वि
 श्वं स्वर्गमुदन्वहीं प्रोहं न ॥ यो तदिद्रग्रहं ब्रह्मन् विबुधैः पीत्वा तत्र सचेवा हे सु
 स्यमनुभवायः ॥ स सुः इन्द्रस्यात्रिः सप्तस्थानेषु ॥ एकविंशति स्म नानि दिवि च
 त्रिषाः ॥ वज्रिणो वापि तद्गुणैर्भुज्यंते तानि याज्ञिकै रिति प्रवृत्ते ॥ पूर्वा नृसुता
 न्प्रातः सवनं गान् सोमपानपाः हरिं निद्रिं यागि वत यमीति हरिभिवर्तत इ
 ति वा ॥ इदं माध्यंदिनं सवनं वेपथुं ॥ अथोदस्य शंतिरं ॥ मधुमंतं सोमं जठराव
 षस्य भिच ॥ समधि च सतास्मन्नापो न सह पीतवा क्व वत ॥ अदूर्ध्वपाना न देवपानं
 पुरव्यन इति पीतशक्यः ॥ इन्द्रस्य केवलं ता क्लेवलं माध्यंदिनं सवनं तत्र हि मदी विशे ॥

विभर्त्सव्ययईन्दरः यस्याश्चर्यमतीतो ह्यमशरादपि चोत्तमः॥ अतो स्मिन्नो
मेवेदेव प्राथितपुरुषोत्तमः यो मा मेवमसंश्रुतो ज्ञानातिपुरुषोत्तमः॥ संप्र
वैदिद्विजतिमांसर्वभावेन भारतेति। श्रेयानुरूपमया ध्यात्वा नयतः परं
तपेति च॥ ध्यानं चरितं कर्म भो ध्यानाच्च ज्ञानं पुत्रमः न ह्यो न स दत्ताः न
त्रिपुरुषार्थः प्रसिद्धयेदतिमयत्ते॥ दूरे वा ह्यवरं कर्म बुद्धियोगा ध्यानं जयेति च
अशेषकर्म प्रगोपितं विष्टो ध्यानं लेखाभाक्। तत्र ध्यानं हरे ध्यानं कोट्यंशः।
यनं ह्यतिरिक्तं विवेके॥ तमेवं विद्वान्मृतं ह्युभयानाम्। पंथा अयना
यविद्यते इति श्रुतिः॥ न च कर्म माने पर्याप्तिर्वेदस्य सुखं ज्ञानस्यैव प्रयोजन
त्वात्॥ अतः सिद्धस्यैव प्रयोजनं त्वं सिद्धं॥ प्रज्ञां सादीनां च तात्पर्यं वाचनिकार्थं या
जेनेव कथितं स्वयं भगवता॥ भास्वं वा नास्ति विद्या तथा हि कुरुयितिति॥ तस्मादि

श्री विष्णुसुक्तावर्षं कुरु भवत्येति ॥ भगवत्सन्नाभानि वैराग्य पूर्व कंचन कर्म
कर्तव्यं ॥ इष्टा पूर्वतं मन्यमाना परितुष्टं मान्यद्यु मे वेदयेते प्रसूतः ॥ नानुस्यष्ट
सुवृत्ते तेनुभूता ॥ इमं को ब्रूहि नतरं वा विदुः ॥ नेष्टुर्धर्मपय च्युत भानेव वि
तं न भो भते ज्ञानमलं निरुज्जं ॥ कुतः पुनः काच्यदभद्रमीदरे न चादितं कर्म
यदप्यकाशपा ॥ यतः प्रसूति भगानां येन सर्वं सिद्धं तं स्वकर्म पातभयार्थं ॥ सि
द्धिं विंदति मानवः ॥ त्रैविद्यामोक्षो मयाः पुतपापाय दौ दिक्षा स्वर्गं ति प्रथियंति
ते पुण्यपारना यपुरेद्रुको कमस्तंति दिव्या दिव देव भोगान् ॥ पयिसनी विव
मोक्षि संन्यस्या ध्यात्तयेत सा ॥ नीरासी निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतद्वरः ये
ने प्रतपिदमिह समुत्तिष्ठंति मानवाः ॥ अद्यावतो नुस्तु यं तो नु च्यंते ते दिक्कर्मभिः ॥
ये चेत्तदभ्यस्तु यतो नानुत्तिष्ठंति मे मतं ॥ सर्वज्ञान विमूढास्तावद्विद्वि नष्टानये

तसः ॥ तपस्विनो दानपरायणस्तिनो मनस्विनो मंत्रविदः सुमंगलाः ॥ श्रेयं न विदं
ति विनायकपुत्रं तस्मै सुभद्रं ब्रह्मसेनमो नमः ॥ एष उवाच ॥ आनुरागं यदयं देव
विद्यमानो गिभ्यो योपनिषदात देवकीर्यं न रं भवति ॥ परं भावमज्ञानं नो मम भूतम
हे चरं मोक्षानामोक्षकर्मणो मोक्षज्ञानाविनेतसः ॥ सर्वगुणतमं भूयः ॥ नृपुमे पर
मं यचः ॥ दृष्टो सिमे दृष्टमति कृतो व श्यापितो हितं ॥ मनना भवे मरुतो मद्याजीमानं न
स्तु मा मे वेष्टु निरस्यंते प्रतिजाने धियो सिमे ॥ विज्ञानमामंदं ब्रह्म राति हति परामया ॥
सिष्टपानस्य तदिदं सुदि कृति स्मृतिभ्यः ॥ नमो नाशय पाया कुर्व भव साको
रुचो पुरुषं मुनेयैः ॥ सदा वंदित पादा य प्रिया य प्रेयसे धिकं ॥ ५० ॥ इति मदानं
दतीर्थ भगवत्सादानां र्थ विरचिते कर्म निर्णयः समाप्तः ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥
उमलं बीनामाक्षे कुरु रग रच राजसे नो नो प्यव दीन वसीधु व सरे सता गोयं
मथः ५१ ५२ ५३

श्री कृष्णार्पणमस्तु

Karmanirajya

॥ कर्मनिर्णयः समाप्तः ॥

X

2062

१५

षतोभवगतकर्तः इति स्वयनत्रयरूपताषो षोडशिनः वषट्ठवन्वृद्ध्या इ प्रस्य विज्ञो
षतः प्रियत्वात् ॥ एवं चतुरूपताषो षोडशिनः राधोगतक्रुधो भवति विहृतपक्षेतु
पादान्वयवधायर्धर्चशः शंसेत् पर्वसां पूर्वादिपदानि गायत्र्यः पंक्तिभिः प
उतीर्णानुद्वेपदेशिष्येते ताभ्यां पृथुया दुष्किहो वृत्तीभिरुक्ते हातूतमान्यादान्
द्वौ द्वौ मुयान्भितुरक्षरमाद्यं द्विपदा अतुर्धा कृत्वा प्रथमं त्रिषु भोत्तराजगतीभिरु
त्तमा अतुर्थं पञ्चरं अं सुपूर्वस्याद्यमुत्तरस्यानुष्टुभमतिरुत्तवदध्याद्वितीय
तृतीययोः तृतीयपादयोरवसानत उपदध्यात्तचेतने ति पूर्वस्यां प्रचेतयेत्
त्तरस्या उत्तरास्त्रितरा न्यादान् षष्ट्युक्तानुष्टुप्कारं शंसेत् महाना मीनां पंचा
क्षरानुपसंगानुस्त्रजसेकादशाक्षरेषु तादेषु ॥ एवाह्ये वायाः दुर्वेषां हरिवः सु
तानां ॥ एवैवाही प्रज्जहं सर्वं न के वलं ते ॥ एवाहिना क्रो मम हिसो मम धुमंतमिदं व